

ENVIRONMENTÁLNE OBČIANSTVO V KONTEXTE SÚČASNÉHO VÝVOJA A BEZPROSTREDNÉHO OHROZENIA

ANNA MRAVCOVÁ, Slovenská poľnohospodárska univerzita v Nitre, Fakulta ekonomiky a manažmentu, Katedra spoločenských vied, Nitra, SR

MRAVCOVÁ, A.: Environmental Citizenship in the Context of Current Development and Immediate Threat
FILOZOFIA, 75, 2020, No 10, pp. 845 – 860

With a certain degree of idealization, we could mark 2019 as a year of environmental awakening or a year of environmental citizenship. The increasing impacts of the environmental crisis have led to mass activism and worldwide demonstrations against the lack of active approach of the political elites towards the environment, but also against the carelessness of individuals. However, this positive development has changed significantly since the beginning of 2020 as a result of the global spread of a new and imminent threat. This paper focuses on examining the essence of the environmental citizenship and analyses its rapid rise over the last year, accompanied by a significant shift in environmental responsibility acceptance. Consequently, it analyses how the manifestations of the newly and massively acquired sense of responsibility for the planet and the lives of future generations have changed with the emergence of the global pandemic crisis threat, and how these changes and the minimization of human interactions with the environment were manifested on it. The findings lead us to confirmation of the considerations that the most effective changes in favour of the environment lead through the minimizing of human impact on it – through the retreat.

Keywords: Environment – Environmental citizenship – Environmental crisis – Environmental responsibility – Global crisis of the new virus pandemic – Retreat strategy

Úvod

V roku 2019 plnom environmentálnych akcií bola za jednu z najväčších hrozieb, akým svet čelí, obyvateľmi sveta označovaná environmentálna kríza, najmä však klimatické zmeny. Tento rok priniesol najmä na popud aktívnych a emocionálne zainteresovaných mladých ľudí badateľný posun v náhlade na prostredie a jeho environmentálne problémy, ktoré čoraz väčšmi zviditeľňovali dôsledky nezodpovedného a koristníckeho konania minulých a súčasných generácií. K tomuto posunu v mnohom prispela aj mladá švédka aktivistka Greta Thunberg, ktorá rozvírila negatívne

nálady súvisiace s nepriaznivým stavom prostredia a u státisícov ľudí prebudila potrebu zamyslieť sa nad svojou úlohou v súčasnom svete a nad zodpovednosťou voči spoločnému životnému prostrediu. Daný rok by sme tak mohli s istým nadhľadom označiť za rok environmentálneho občianstva, ktorý sa do histórie zapísal ako rok masívnych demonštrácií proti klimatickým zmenám, ktoré sa konali takmer každý týždeň. Dôvody nespokojnosti mohli byť u jednotlivcov rôzne, no dôsledkom boli akcie, ktoré svojou početnosťou a dynamikou neostali nepovšimnuté a vyvíjali citeľný nátlak aj na politické elity.

Koniec roka však priniesol udalosť, ktorá spočiatku predstavovala hrozbu regionálnej katastrofy v podobe pandemického ohrozenia Čínskej ľudovej republiky, no hrozba rýchlo prerástla do globálnych rozmerov. Kým autoritatívny režim v Číne dokázal situáciu pomerne rýchlo stabilizovať, európske krajiny takéhoto pohotového zásahu a okamžitých tvrdých opatrení obmedzujúcich osobnú slobodu a blaho, väčšinou neboli schopné, preto takmer všetky krajiny sveta postupne museli dať prednosť boju s priamym rizikom bezprostredne ohrozujúcim život ľudstva pred predpokladanými katastrofickými dôsledkami environmentálnej krízy v budúcnosti.

Tento príspevok preto skúma podstatu konceptu environmentálneho občianstva a analyzuje, ako sa postoj k novo nadobúdanej zodpovednosti za osud spoločnej planéty a život súčasných i budúcich generácií intenzívnejšie vyvíjal najmä počas posledného roka, čo prináša istú nádej na nevyhnutnú zmenu v myslení a konaní jednotlivcov i spoločností. V našom texte analyzujeme súčasný stav, teda to, ako sa vyvíjalo vnímanie environmentálneho občianstva a jeho pozitívnejšie prijímanie u ľudí naprieč spoločnosťami s príchodom novej, akútnej a priamej hrozby, ktorá vyplynula z globálnej pandémie. Pozornosť sústredíme najmä na analýzu toho, ako sa zmeny súvisiace s novou krízou a minimalizovaním ľudských interakcií prejavili na životnom prostredí. Zistené skutočnosti nás vedú k potvrdeniu úvah, že najefektívnejšie zmeny v prospech prostredia vedú cez minimalizovanie pôsobenia človeka naň. To by mohlo naznačovať potrebu prehodnotiť spôsob realizovania environmentálneho občianstva i potrebu spomalenia rozvoja spoločností, respektíve presadzovania stratégie ústupu.

Environmentálna dimenzia občianstva

Čoraz častejšie sa stretávame s rôznymi názormi o novej epoche, ktorú svetový rozvoj a ľudská dominancia voči svetu a prírode priniesli. Napríklad R. Sťahel (2018)

či H. Pallet (2017) sa prikláňajú k myšlienke, že ľudstvo sa dostalo do obdobia takzvaného antropocénu.¹ Všeobecne to znamená, že vplyv človeka na životné prostredie je dnes natoľko výrazný, že predstavuje novú geologickú epochu, ktorá sa v porovnaní s holocénom a jeho relatívnu klimatickou stabilitou javí ako veľmi nestabilná, avšak má byť iba prechodnou epochou s vyústením do potenciálne oveľa horšieho stavu (Sťahel 2019, 197). V tomto kontexte môže významnú úlohu zohrávať práve environmentálna dimenzia občianstva, ktorej hlavným predpokladom je primeraná úroveň environmentálnej uvedomelosti a schopnosť prevziať environmentálnu zodpovednosť² za svoje konanie. Aby sme pochopili podstatu tohto konceptu, treba poukázať na jeho podstatu, ktorá vychádza z vymedzenia štátneho občianstva.

Koncepcia občianstva má dnes niekoľko úrovní, najmä právnu, sociálnu, politickú³ či kultúrnu a psychologickú. Občianstvo je zároveň dôležitou súčasťou identity každého jednotlivca, pretože predstavuje zásadu rovnosti a spôsob boja proti politickému, sociálnemu a kultúrnemu vylúčeniu (Kastoryano 2005). Podľa R. Bellamyho je dokonca podmienkou občianskej rovnosti. Pozostáva z členstva v občianskej spoločnosti, v ktorej môžu všetci občania za rovnakých podmienok spoločensky kooperovať. Tento status zaisťuje občanom nielen rovnaké práva na užívanie spoločenských dohier poskytovaných spoločnosťou, ale aj rovnaké povinnosti podporovať a udržiavať ju (Bellamy 2008). Občianstvo ako také má tak významný jednotiaci element – potenciál spájať ľudí v rámci určitej spoločnosti. Podľa J. Carens (2000, 166), ide o takzvaný psychologický rozmer občianstva, ktorý ovplyvňuje silu kolektívnej identity danej komunity. Sila inštitútu občianstva tak do značnej miery tkvie v tom, že ak mnohí občania prejavia výrazný pocit spolupatričnosti a náležitosti k rovnakej komunite, sociálna súdržnosť je umocnená a silná identita môže motivovať ďalších, aby sa aktívne podieľali na živote spoločnosti.

Aj pre tieto črty občianstva sa čoraz častejšie skloňuje pojem *environmentálne občianstvo*, ktorý zároveň naberá pozitívne prvky inštitútu občianstva, pričom smeruje k akejsi univerzálnej inkluzivite a nadnárodnosti. Environmentálne občianstvo v danom kontexte vnímame ako občianstvo „nad národným štátom“, zamerané na zodpovednosť ľudí voči prostrediu a svetu (UNESCO 2014). Environmentálna rovina občianstva vo svojej podstate vedie k pozitívnemu kolektívnemu environmentálnemu povedomiu a aktivizmu (čo sme mohli pozorovať aj pri demonštráciách počas uplynulého roka). V úsilí lepšie pochopiť tento koncept je vhodný argument, ktorý bude

¹ Podľa Sťahela z filozofického hľadiska ide o situáciu, „v ktorej už človek nemôže brať pre existenciu civilizácie priaznivé životné prostredie ako samozrejmosť, ale musí prevziať zodpovednosť za planetárne životné prostredie, musí sa aktívne snažiť o jeho udržanie“ (Sťahel 2018, 11).

² Viac k environmentálnej zodpovednosti v štúdiu Sťahel (2015).

³ Pozri viac napríklad v publikácii Marshall (1950).

vždy relevantný – všetci sme obyvateľmi rovnakej planéty a jej udržateľnosť je dôležitá pre každého. Preto človek prijímajúci environmentálne občianstvo chápe svoju náležitosť ku globálnemu celku a vníma nielen seba a svoje okolie, ale usiluje sa o globálnejší pohľad na svoju existenciu.

Environmentálne občianstvo je zložitý koncept, ktorý zatiaľ nemá jasnú definíciu, no na základe niektorých odborných názorov sa ho pokúsime ozrejmiť. Podľa Palletovej (2017) ide o prepojenie dvoch pojmov – *environmentu* a *občianstva*. Spája teda základný obsah občianstva, charakterizovaný právami a povinnosťami voči istému spoločenstvu a životnému prostrediu, v ktorom toto spoločenstvo žije. Naproti tomu A. Dobson tento koncept chápe v širšom zmysle a vymedzuje ho na základe vzťahu jednotlivca a spoločného dobra (Dobson 2007).

Väčšina existujúcich vymedzení má tendenciu vyzdvihovať povinnosti pred právami, spochybňovať geografickú príslušnosť a vyžadovať kultiváciu konkrétnych zručností a hodnôt, najmä environmentálnej uvedomelosti, gramotnosti a zodpovednosti.⁴ Kto je však environmentálny občan? Zložitá a hlboká diskusia o tejto otázke sa v odborných kruhoch vedú dlhé roky. My pod týmto pojmom budeme chápať človeka, ktorý si uvedomuje environmentálne problémy i svoj podiel zodpovednosti za ich rozvoj a riešenie. Uvedomelosť a zodpovednosť sú významnými predpokladmi environmentálneho občianstva. Environmentálny občan sa tak identifikuje ako súčasť rozvíjajúcej sa globálnej spoločnosti a jeho konanie je prínosom pre tento rozvoj (Mravcová 2019).

Podobné idey zastávalo aj viacero predstaviteľov ekofilozofie a ekoetiky. Napríklad A. Leopold poukazuje na to, že človek má dnes príslušnosť nielen k istému sociálnemu celku, ale aj k tomu, čo nazval širšie „biotické spoločenstvo“ – k určitej societe, ako aj k prostrediu, ktoré ju obklopuje, a podľa toho sa musí správať (Leopold 1949). Podobne A. Naess vo svojej hlbinej ekológii preferuje vnímanie človeka ako súčasť prírody a všetkých vzťahov, ktorých celok tvorí biosféru. V tomto ponímaní je človek od prírody závislý a je jej súčasťou. Cieľom jeho teórie je komplexná zmena spôsobu života a organizácie ľudskej spoločnosti, jej hodnôt, priorít a imperatívov – premena z antropocentrizmu na biocentrizmus (Naess 1989), kde súlad s prostredím (a my si dovoľíme doplniť, že dnes už aj prijímanie environmentálneho občianstva) predstavuje základ ľudských činností.

⁴ Občianstvo ako také začalo byť najmä v posledných rokoch vnímané predovšetkým z pohľadu súboru práv, ktoré si občan môže nárokovať. Koncept environmentálneho občianstva však opätovne presúva pozornosť na to, že občianstvo je vždy späté aj s určitými povinnosťami, pričom okruh týchto povinností rozširuje hlavne na povinnosť neznečisťovať a chrániť životné prostredie.

Koncept environmentálneho občianstva vo svojej podstate redefinuje vzťah človeka a prírody. Zároveň zdôrazňuje, že ochrana životného prostredia je zodpovednosťou každého vrátane vlád, súkromného sektora, ako aj jednotlivcov, a je založená na životných rozhodnutiach s minimalizáciou negatívneho vplyvu naň. Dôraz sa pri tom kladie na prepojenie proenvironmentálneho prístupu a povedomia.⁵ Cieľom nie je len zmena postojov ľudí a ich správania, ale aj podpora osobnej participácie. Environmentálny občan sa tak identifikuje s určitým systémom morálnych hodnôt a disponuje primeranou environmentálnou uvedomelosťou, ktorá vychádza z osobnej skúsenosti, informovanosti, vzdelanosti a schopnosti preberať za svoje konanie zodpovednosť aj v rovine environmentálnej (Israel 2012; Mravcová 2019).

Ako sme už uviedli, aj environmentálne občianstvo prepájame s právami a povinnosťami. Možno ho teda chápať v rovine nároku na novú kategóriu ľudských práv, a to environmentálnych práv, a na uznanie, že aj ostatní majú mať možnosť využívať tieto práva rovnako. Toto vnímanie environmentálneho občianstva založené na právach treba doplniť aj o chápanie z pohľadu povinností, teda ako aktívne, zodpovedné vzťahy medzi občanmi, spoločnosťami a prostredím. Tento koncept vyzdvihuje potrebu pozeráť sa ďalej ako len na uspokojovanie svojich bezprostredných záujmov a prihliadať na blahobyť širšej spoločnosti, ako aj na potreby budúcich generácií.⁶ Environmentálny občan sa má správať tak, aby svojím konaním zmierňoval dôsledky environmentálnej krízy a konal s ohľadom na ostatných ľudí a všetky živé organizmy na Zemi. Musí mať na zreteli dôsledky svojho konania a preberať za ne zodpovednosť. Súhlasíme tak s Dobsonom, ktorý definuje environmentálne občianstvo ako proenvironmentálne správanie vo verejnom a súkromnom sektore, ktoré je založené na viere v spravodlivosť distribúcie environmentálnych dobier, na participácii a spoločnom vytváraní politiky udržateľnosti (Dobson 2010). Ide o aktívnu účasť občanov na politických a ekonomických rozhodnutiach smerom k udržateľnosti. V súlade s Dobsonovou definíciou (2010) konzorcium Európskej siete pre environmentálne občianstvo (ENEC) predložilo spoločnú definíciu, ktorá environmentálne občianstvo chápe ako zodpovedné proenvironmentálne správanie občanov, ktorí participujú na spoločnosti ako zástupcovia zmien v súkromnej a verejnej sfére na lokálnej, národnej a globálnej úrovni cez individuálne a kolektívne akcie smerom k riešeniu environmentálnych problémov, predchádzaniu vzniku nových, ako aj k dosahovaniu udržateľnosti a k rozvíjaniu zdravého vzťahu k prírode (ENEC 2018). Pričom podľa Dobsona práve lokálne iniciatívy majú osobitý potenciál. Ako tvrdí, každý akt človeka má vplyv na prostredie, a to aj ten lokálny (ako žijeme, čerpáme zdroje, tvoríme odpad a pod.). Cieľom environmentálneho občana je teda minimalizovať negatívnu ekologickú stopu

⁵ Viac pozri Meerah, Halim, Nadeson (2010).

⁶ Pozri aj Barnett et al. (2005).

a žiť udržateľne, aby aj ostatní mohli žiť dobre (Dobson 2007, 280 – 282). Environmentálne občianstvo zdôrazňuje špecifický náhľad na život a presvedčenie, že každý jednotlivec sa môže svojím konaním pričiniť o zmenu (pozri tiež Young, Commins 2002). Podľa uvedeného environmentálne občianstvo považujeme za osobitý súbor environmentálnych práv, povinností, zodpovedností, znalostí, povedomia a ochoty zapojiť sa do ochrany spoločného environmentálneho dobra.

Nárast environmentálnej zodpovednosti a environmentálneho aktivizmu

Minulý rok sme mali možnosť globálne sledovať nárast environmentálnej zodpovednosti a aktivizmu medzi občanmi rôznych vekových kategórií v rôznych oblastiach. Podľa Sťahela (2015) najzávažnejšou hrozbou environmentálnej krízy sú klimatické zmeny. Na boj proti nim boli zamerané takmer všetky vlnajšie environmentálne udalosti. Ako uvádza, klimatické zmeny totiž v budúcnosti znemožnia terajší spôsob produkcie potravín, čo bude mať závažnejšie dôsledky ako iné vplyvy environmentálnej krízy. Tá sa podľa neho bude prejavovať najmä ako kríza potravinová, a neskôr ako kríza hospodárska, sociálna a politická. Environmentálnu zodpovednosť tak Sťahel vníma v kontexte environmentálnej bezpečnosti a chápe ju najmä ako politickú a právnu kategóriu, nie morálnu (Sťahel 2015, 1 – 4). My však budeme nahliadať na environmentálnu zodpovednosť najmä z morálneho a etického hľadiska. V danom kontexte spomenieme H. Jonasa, ktorý kategóriu zodpovednosti ako jeden z prvých systematicky tematizoval, a to tak, že k zodpovednosti vymedzenej tradičnou etikou pridáva novú zodpovednosť – za zachovávanie podmienok dlhodobej udržateľnosti života ľudstva na Zemi. Označuje ju ako etiku sebaobmedzenia, a to kvôli členom svojej komunity, ale aj kvôli ľuďom, ktorí žijú v iných častiach sveta, či kvôli tým, čo prídu po nás (Jonas 2011).

Súhlasíme tak s D. Špirkom, že vlastne ide o snahu oživiť vedomie, že je v našich silách zvrátiť poriadok sveta, dokonca ho zničiť, čo nás núti znovu si uvedomiť zodpovednosť nielen za to, čo sme vytvorili a vytvárame, ale aj za to, čo nám bolo dané – za život na Zemi (Špirko 2011, 16). Špirko sa zaoberá konceptom zodpovednosti zameraným do budúcnosti.⁷ Podobne ako H. Jonas a aj H. Skolimowski. Ten stavia princíp environmentálnej zodpovednosti na princípe úcty k životu. Tvrdí, že „akonáhle chápeme jednotu života a skutočnosti, že sme sami súčasťou tejto jednoty, potom musíme prevziať zodpovednosť za všetok život“ (Skolimowski 1996, 144). Súhlasíme však s Jonasom, podľa ktorého tento princíp nie je dostatočne účinný. Pre zodpovedné ľudské správanie zamerané do budúcnosti je potrebný silný činiteľ – strach – teda, aby sme mali dostatočnú vôľu brániť negatívnym dôsledkom nášho konania, musíme

⁷ Pozri Špirko (2019).

si uvedomiť možné hrozby (Jonas 1979).⁸ Jonas v tomto duchu koncipuje nový kategorický imperatív: „Konaj tak, aby účinky tvojho konania boli zlučiteľné s trvaním skutočne ľudského života na Zemi! Konaj tak, aby účinky tvojho konania nezničili budúcu možnosť takého života! Neohrozuj podmienky neobmedzeného trvania ľudstva na Zemi!“ (Jonas 1979, 36)

Mnohí filozofi, a neskôr aj sám Jonas, sú skeptickí voči schopnosti dobrovoľného sebaobmedzovania človeka a prijatia environmentálnej zodpovednosti. Možnosti vidia skôr v zákonoch, nariadeniach či donúteniach – teda v úlohe štátov.⁹ Napriek nepopierateľnému významu úlohy štátu však zastávame názor, že pri environmentálnej zodpovednosti treba začínať od jednotlivca. Hoci vládne opatrenia majú pri dosahovaní pozitívnych zmien prostredníctvom rôznych donucovacích prostriedkov evidentne vyššiu efektívnosť a úspešnosť ako konanie jednotlivcov, súhlasíme s Dobsonom a ďalšími, že každý jednotlivec môže prispieť k zmene. Je zrejmé, že možnosti občanov dosahovať environmentálne ciele a realizovať svoju environmentálnu zodpovednosť majú značné limity,¹⁰ keďže nedisponujú mocou. Zároveň sama Greta Thunberg apeluje na politických predstaviteľov štátov, aby sa postavili najväčšej hrozbe, akej svet z dlhodobého hľadiska čelí, a svoju moc využívali zodpovedne a efektívne na riešenie environmentálnej krízy, pretože ich aktívny prístup je v záujme dosiahnutia zmeny nevyhnutný.

Za skutočnosťou, že environmentálni občania sami nie sú schopní dosahovať dostatočné, efektívne a merateľné environmentálne zmeny, identifikujeme dve hlavné príčiny. Prvou je práve absencia moci. Druhou je spochybnenie schopnosti ľudí dobrovoľne dlhodobo a účinne obmedzovať svoje slobody. Avšak napriek týmto príčinám môžu environmentálni občania v tomto smere zohrávať významnú úlohu. Ako príklad môžeme uviesť práve mladú aktivistku Gretu Thunberg, pri ktorej možno sledovať, čo dokáže urobiť jediný človek svojou nespokojnosťou a aktívnou angažovanosťou, ako aj naliehavým apelom na politikov a bežných ľudí. Jej spôsoby a vystupovanie ovplyvnili milióny ľudí po celom svete. Nátlak, ktorý vyvinula dostupnými prostriedkami, nezostal nepovšimnutý. Mnohí začali preberať jej myšlienky a formy správania a pozdvihli svoje environmentálne povedomie smerom k environmentálnej zodpovednosti. Hoci väčšina ľudí zostala pasívna vo veci zmeny k proenvironmentálnemu správaniu, mnohí sa pridali – aspoň myšlienkovito – na akúsi pomyselnú stranu „odporu“.

⁸ Podobné to bolo aj počas prvej vlny pandémie – ľudia cítili strach, preto sa podvolili nariadeným obmedzeniam.

⁹ Ako už Aristoteles poznamenal, „potrebujeme zákony, lebo väčšina ľudí sa skôr skloní pred donútením ako poučením a skôr pred trestom než pred krásnym“ (Aristoteles 1979, 259).

¹⁰ Ako mnohé štúdie ukazujú, napríklad osobné rozhodnutia ľudí znižujú emisie či tvorbu odpadu v nepomerne nižšej miere ako právne normy a regulácia štátov – teda formy donútenia – keďže sú vynucované pod hrozbou sankcií.

Silnela tak verejná mienka a tlak na politické elity sa zvyšoval priamo úmerne s narastajúcim množstvom priaznivcov. Jednotlivci sa sformovali do más, ktoré sú schopné prostredníctvom svojej nespokojnosti a sociálneho nátlaku od politických elít výraznejšie požadovať vytváranie riešení a zavádzanie opatrení (a tie, pokiaľ je prístup jednotlivcov uvedomelý a otvorený, sú následne aj pozitívnejšie prijímané a prirodzenejšie zavádzané do života spoločností). Práve takýto nátlak má už reálny potenciál prinútiť politikov k aktívnejšiemu postoju a zvýšenému prijímaniu nariadení, ktoré sú aplikované na všetkých, sú prikázané zákonom a sú vynucované. Využitím rôznych foriem donútenia potom dosahujú efektívnejší celospoločenský posun v problematike, a teda reálne, viditeľné a merateľné zmeny. Environmentálni občania teda nedisponujú faktickou mocou a samo povedomie a prijímanie environmentálnej zodpovednosti na skutočnú zmenu nepostačujú, no zastávame názor, že sú základom a významným predpokladom všetkých reálnych a efektívnych zmien.

Environmentálna kríza a dôsledky ľudského konania nás vedú k pochopeniu, že doterajší spôsob fungovania sa premenil na reálnu hrozbu vzhľadom na budúcnosť a na tých, čo prídu po nás, a teda aj k následnému prijímaniu environmentálnej zodpovednosti za svoje konanie v úsilí pochopiť svoju úlohu v tomto svete. Táto zodpovednosť sa stáva nevyhnutným základom environmentálneho občianstva a podporuje aktívny apel ľudí na to, aby sa nový a pozitívny prístup k prostrediu, k riešeniu vplyvov environmentálnej krízy a hlavne klimatických zmien šíril po celom svete a postupne prispieval k pozitívnej zmene v smere dosahovania udržateľnosti rozvoja. Súhlasíme s názorom, že aktívna úloha občanov a ich priame zapojenie sú nevyhnutné pri riešení klimatických zmien a iných environmentálnych problémov. K zmenám v správaní občanov v prospech udržateľnejších vzorov môže dôjsť práve najmä zvyšovaním povedomia, vzdelávaním, výchovou, ale aj pozorovaním a monitorovaním environmentálnych vplyvov a v neposlednom rade občianskou participáciou a podnecovaním ľudí k zmene správania, k znižovaniu environmentálnej stopy a prijímaniu opatrení na individuálnej a kolektívnej úrovni, čo by malo viesť k udržateľnejšiemu životnému štýlu a vzťahu k životnému prostrediu (European Commission 2020). K vyššie uvedeným skutočnostiam v ostatnom roku na rôznych environmentálne zameraných podujatiach dochádzalo často. Spočiatku išlo o protesty organizované takmer výhradne študentmi a mladými ľuďmi na popud aktivistky Greta Thunberg, ktorá každý týždeň protestovala pred švédskym parlamentom a vyzývala všetkých mladých na globálny štrajk, aby politické elity vypočuli hlasy svetovej mládeže. Práve mladí predstavujú tú sociálnu skupinu, ktorá je emotívnejšia, dynamickejšia, lepšie informovaná, ale aj ľahšie ovplyvniteľná a náchylnejšia k vzdoru. Nespokojnosť mladých ľudí, nech už mala akýkoľvek pôvod, viedla k ustavičnému nárastu počtu protestov.

Postupne sa šírili najmä krajinami takzvaného globálneho Severu, ktoré svojim fungovaním poškodzujú prostredie najviac. Tieto demonštrácie a výzvy na prevzatie osobnej, no aj politickej environmentálnej zodpovednosti a prijatie environmentálneho občianstva svojou intenzitou a dynamikou strhávali čoraz viac ľudí naprieč rôznymi sociálnymi skupinami.

Nárast záujmu o problematiku medzi bežnými ľuďmi, ale aj odborníkmi, viedol k rastúcej podpore ideí šírených na protestoch, čo v septembri odštartovalo dve vlny najväčšieho svetového štrajku v dejinách, označovaného ako „globálny klimatický štrajk“, do ktorého sa zapojili milióny ľudí takmer po celom svete.¹¹

Tento štrajk vyvíjal tiež pozitívny nátlak na politické elity sveta, čo dopomohlo k organizovaniu a formovaniu obsahu svetového summitu OSN s názvom Climate Change Action v septembri 2019 v New Yorku, ako aj dvojtýždňovej Konferencie OSN ku klimatickej zmene COP25 v decembri toho roku v Madride, s oficiálnym cieľom spojiť svet v boji proti klimatickým zmenám.

Napriek všetkým environmentálne orientovaným udalostiam však prírodovedcami namerané údaje ukazujú, že klimatická kríza sa stále zhoršuje a ovplyvňuje životy ľudí globálne, či už ide o extrémne horúčavy, znečistenie vzduchu, požiare, intenzívne záplavy alebo suchá. No všetky environmentálne a klimatické štrajky a ďalšie aktivity významne podporili a rôznymi spôsobmi ovplyvnili jednotlivcov k rozsiahlejšiemu prijímaniu environmentálnej zodpovednosti za svoje konanie voči životnému prostrediu, čo predstavuje nádej na zmenu do budúcnosti.

Za zmienku stojí aj posun v náhľade na problematiku zo strany občanov EÚ a v prístupe k nej. K otázkam klimatických zmien sa každé dva roky uskutočňuje špeciálny Eurobarometer. Správa posledného prieskumu 490 z apríla 2019, s 27 655 respondentmi z 28 členských krajín EÚ poukazuje na pozitívny vývoj a prináša niekoľko významných zistení, najmä že až 93 % respondentov považuje klimatické zmeny za významný problém a až 79 % si myslí, že je to veľmi vážny problém (74 % v 2017) a 60 % respondentov si myslí, že je jedným z najzávažnejších problémov, ktorým svet čelí. Prekonali tak medzinárodný terorizmus (54 %) a sú hneď za chudobou a nedostatkom pitnej vody (71 %). Prieskum ukázal, že respondenti vyvíjajú čoraz viac aktivít v boji proti klimatickým zmenám. Až 60 % sa vyjadrilo, že za posledných šesť mesiacov vykonalo nejakú takúto aktivitu (49 % v 2017) a až 93 % uviedlo, že celkovo už niekedy vykonali takúto aktivitu. Dôležitým prínosom je významný nárast vnímania individuálnej zodpovednosti – až 36 % opýtaných si uvedomuje, že aj oni sami nesú zodpovednosť

¹¹ Do globálneho klimatického štrajku 20. a 27. septembra 2019 sa zapojilo 185 štátov sveta a okolo 7,6 miliónov ľudí. Viac ako 2000 vedcov zo 40 krajín sa zaviazalo podporovať takéto štrajky. Podporu vyjadrilo 73 odborových zväzov, 820 organizácií občianskej spoločnosti a okolo 8500 webových stránok (Bir 2019).

za zmeny klímy (22 % v 2017) (European Commission 2019). To významne podporuje náš príklon k vymedzeniu environmentálnej zodpovednosti vychádzajúcej od jednotlivcov a jej nevyhnutnosti pre aktívne environmentálne občianstvo.

Napriek tomu, že neboli zaznamenané žiadne merateľné zlepšenia stavu spôsobeného dôsledkami environmentálnej krízy, ba naopak, hodnoty nameraných emisií v ovzduší koncom roka 2019 boli ešte vyššie, udalosti a akcie, ktoré sa konali v danom roku (intenzívnejšie ako kedykoľvek predtým) viedli k zmenám spoločenskej nálady, ako aj k zmenám v postojoch ľudí smerom k proenvironmentálnym hodnotám. Súhlasíme tak s Palletovou, že environmentálne občianstvo nadobúda čoraz väčší význam pri presadzovaní cieľov udržateľnosti a ochrany životného prostredia, ako aj pri integrácii environmentálnych záujmov do politickej sféry a spôsoboch politickej angažovanosti. Pritom primárny zámer sa kladie na reguláciu a znižovanie environmentálnych dôsledkov jednotlivých konaní (Pallet 2017, 1).

Časté environmentálne zamerané udalosti a stupňujúci sa nátlak na vlády štátov prispeli k dynamickým plánom nevyhnutným pre zachovanie života na Zemi aj v budúcnosti. Znamenali značný posun v danej problematike a istú nádej pre odbornú sféru aj laickú verejnosť, že tomuto naliehavému problému sa začne venovať potrebná pozornosť vo všetkých sférach.

Environmentálne občianstvo v kontexte udalostí spôsobených globálnou pandémiou

Napriek zdynamizovaniu postupu proti environmentálnym problémom a klimatickým zmenám medzi jednotlivcami aj politickými predstaviteľmi krajín sveta, ako aj napriek šíriacim sa ideám environmentálneho občianstva, ktoré vyplynuli zo spomínaného aktivizmu najmä v roku 2019, sa aktivizmus od začiatku roka 2020 v dôsledku šíriacej sa pandémie nového koronavírusu COVID-19 takmer zastavil. Politici museli bezodkladne riešiť krízu spoločností a ich ekonomík a venovať všetku energiu aj čas na záchranu populácie a fungovania svojich krajín. Podobne aj každý jednotlivec musel čeliť novým akútnym, niekedy až život ohrozujúcim dôsledkom tejto pandémie. Svet, respektíve uzatvárajúce sa krajiny čelili (a opätovne stále čelia) bezprostrednej globálnej kríze celkom nových rozmerov. Všetky problémy, ktoré nepredstavovali akútnu a priamu hrozbu, boli odsúvané. Pri týchto skutočnostiach by mohla narastať obava v súvislosti s tým, aké následky táto náhla pasivita môže mať. Ako veľmi poškodí planétu, jej klímu či ekosystémy. Obavy vzrastajú aj pre miliardy rôznych jednorazových zdravotníckych pomôcok, ktorých výroba a spotreba stúpa o tisíc násobne. Krajiny zostali zahľtené zdravotníckym odpadom, ktorý navyše musia často spaľovať, aby sa predišlo ďalšej kontaminácii v procese recyklácie. Problém kvality životného prostredia sa na istý čas dostal mimo priamej pozornosti ľudí, médií i vlád. Kríza globálnej pandémie takmer zastavila novo nájdenú potrebu správať sa

pro-environmentálne, ako aj kroky prijaté a naštartované v roku 2019 v záujme riešenie klimatickej a environmentálnej krízy. Greta Thunberg cez sociálne siete vyzývala svojich stúpcov, aby štrajky presunuli do kybernetického priestoru, no záujem o tento druh aktivizmu najmä v prvej vlne pandémie zásadne opadol.

Napriek uvedenému sme mohli sledovať, že táto situácia so sebou priniesla aj mnohé pozitívne vplyvy na životné prostredie, čo viedlo k uvedomeniu, že človek svojou pasivitou prírode pomáha. Koniec krízy možno len ťažko predvídať. Ekonomiky jednotlivých krajín opätovne čelia vážnym problémom a mnohé podnikateľské subjekty bojujú o prežitie. No výsledkom prísnych opatrení ochromujúcich ekonomiky v čase prvej vlny pandémie bol významný pokles aktivity ľudí a minimalizácia ich pohybu. Práve tieto obmedzenia viditeľne ovplyvnili životné prostredie. Pandémia prinútila ľudí dočasne zmeniť svoje zvyky tak, že to prispelo k ochrane klímy a životného prostredia. Ulice aj tých najzaľudnenejších miest boli niekoľko mesiacov prázdne, cestovný ruch a turizmus dočasne ustali, ľudia trávili väčšinu času doma. To všetko prinieslo citeľné výsledky takmer po celom svete. K tým najzrejmjším patrili:

a) redukcia emisií skleníkových plynov: napríklad Čína, najväčší producent skleníkových plynov na svete, v dôsledku zamedzovania šíreniu koronavírusu Covid-19 náhle znížila emisie o 25 %. Dokonca nad mestom Wu-Chan podľa satelitných snímok v období uzavretia emisie CO₂ takmer úplne zmizli (Russell 2020). Takúto radikálnu zmenu dosiahnutú za krátky čas sme mohli sledovať postupne so sprisňovaním vládnych nariadení takmer na celom svete, najmä v najpostihnutejších oblastiach a turistických destináciách, ktoré zostali vyľudnené, ale aj tam, kde sa zastavila priemyselová výroba a doprava obmedzila na minimum. Taliansko a Španielsko ako najviac zasiahnuté európske krajiny počas prvej vlny hlásili enormný pokles koncentrácie skleníkových plynov v atmosfére. Satelitné snímky dokonca ukazujú, že v Ríme bola priemerná koncentrácia NO₂ v atmosfére v marci 2020 o 26 – 35 % nižšia ako v tom istom mesiaci roku 2019. V Madride sa po prijatí opatrení na jar 2020 z jedného týždňa na druhý znížila priemerná koncentrácia NO₂ o 56 % (Morrison, Chadwick 2020). Emisie znižovali aj spomalenie a utlmenie hospodárskej činnosti. S tým je spojený aj pokles dopytu po uhlí. Ceny ropy a pohonných látok sa dostali na rekordné minimum. V danom kontexte bolo významné aj dramatické obmedzenie leteckej dopravy. Tá sa okrem prepravy tovaru a repatriačných letov na celom svete na jar takmer zastavila. Pod vplyvom striktných opatrení tak vo väčšine krajín sveta dochádzalo k výraznému zlepšovaniu kvality ovzdušia.

b) čisté vodstvo: bolo ďalším pozitívnym dôsledkom ľudskej pasivity. Najviditeľnejšie zlepšenie bolo badať na benátskych kanáloch. Problém ich znečistenia spôsoboval čoraz väčšie obavy vedcom a odborníkom na celom svete, ako aj samým oby-

vateľom. Skutočnosť, že ľudia prestali na prostredie vo veľkej miere vplývať, poukazuje na schopnosť prírody regenerovať sa. Čím dlhšie by ľudia cítili strach a opatrenia dodržiavali, tým čistejšie vody, vzduch aj prostredie ako také by sme mali.

Zdá sa, že účinnejší ako environmentálne občianstvo namierené na dosahovanie udržateľného rozvoja, na ktorý sa v jednotlivých krajinách stále kladie veľký dôraz, je prístup environmentálnych občanov prostredníctvom sebaobmedzovania v spotrebe a iných aktivitách prehlbujúcich environmentálnu krízu – a to nielen dobrovoľne, ale najmä prostredníctvom vládnych nariadení a obmedzení, teda akýsi ústup človeka a obmedzovanie jeho interakcií s prostredím. V tejto skutočnosti vidíme podobnosť s ideami a návrhmi postupu mnohých teoretikov a odborníkov pri riešení environmentálnej krízy. Mnohí tiež spochybňujú dostatočnosť konceptu udržateľného rozvoja a možnosti jednotlivcov aktívne sa podieľať na riešení krízy. Napríklad J. Lovelock (2014, 108) a R. Sťahel (2019) poukazujú na to, že koncept udržateľného rozvoja nie je adekvátnou odpoveďou na environmentálne hrozby a riziká, pretože udržateľný rozvoj jednoducho vždy predstavuje rast. To znamená, že prispieva k udržaniu stability ekonomického systému, ktorý však stojí na imperatívne raste, a teda ďalej prehlbuje klimatické zmeny a ďalšie formy devastácie prostredia, ako to bolo vidieť aj počas minulého roka na pokračujúcom raste koncentrácie skleníkových plynov v atmosfére,¹² ako aj na ďalších prehlbujúcich sa dôsledkoch environmentálnej krízy. Obaja tak skôr diskutujú o potrebe takzvaného udržateľného ústupu. Lovelock vo svojej koncepcii udržateľného ústupu poukazuje na to, že najvýznamnejší problém, ktorému ľudstvo čelí, je prežitie. Preto imperatív raste musí byť nahradený imperatívom prežitia (Lovelock 2014, 148 – 151) a ústupom od súčasného spôsobu života tak, aby boli zachované predpoklady prežitia ľudského a ostatných živých druhov na Zemi. Environmentálne dôsledky pandémie v podobe obmedzenia priemyselnej produkcie, ľudskej mobility a celkovej interakcie s prostredím tak nepriamo potvrdzujú opodstatnenosť Lovelockovho konceptu.

V dôsledku šíriacej sa globálnej pandémie sme mali možnosť pozorovať, že ľudstvo, ako aj vlády štátov sa postupne v kontexte priamej hrozby prikláňali k zavádzaniu podobných opatrení, aké nachádzame v popredí tejto koncepcie. Ľudstvo sa v záujme svojho prežitia „dalo na ústup“ a istý čas si v podstate dobrovoľne nechalo obmedzovať rôzne aspekty svojej slobody (z dlhodobého hľadiska však toto Lovelock aj Sťahel vidia skepticky a súčasné protesty proti vládnym obmedzeniam a nariadeniam v rôznych krajinách počas druhej vlny pandémie sú toho dôkazom). To, čo bolo vnímané ako potrebné v kontexte udržateľného ústupu, teda prehodnotenie väčšiny politických konceptov ako koncepcie slobody pohybu a pobytu, slobody podnikania

¹² Pozri viac Sťahel (2019).

a spotreby a iných, na ktorých fungujú väčšiny súčasných systémov (Sťahel 2019, 356), bolo prehodnocované v kontexte globálnej pandémie. Pretože ako Lovelock (2014) aj Sťahel (2019) uvádzajú, v takej krízovej situácii sú krajiny postupne nútené premyslieť koncepty a imperatívy, na ktorých sú postavené ich princípy organizácie spoločnosti a medziľudských vzťahov, ktoré budú musieť zohľadňovať úplne novú, pre väčšinu krajín stále nepredstaviteľnú situáciu nedostatku zdrojov, a to aj tých základných ako voda a potraviny, k čomu sa v dôsledku ochromenej hospodárskej činnosti môžu už približovať. Podobne aj v kontexte krízy spôsobenej globálnou pandemiou môže dokonca reálne dôjsť k situácii, pred ktorou varovali v dôsledku implementácie koncepcie udržateľného ústupu spomínaní autori, teda že by politické elity pod nátlakom okolností a rastúcej nespokojnosti ľudí museli ešte výraznejšie siahnuť po autoritatívnych prostriedkoch vládnutia v záujme udržania verejného poriadku, zabránenia prípadným vzburám a verejnému ohrozeniu zdravia.

V súčasnom stave vidíme mnoho podobností s myšlienkami oboch autorov.¹³ Kríza, ktorá prišla náhle a z ničoho, však ukázala, že pri takýchto naliehavých a bezprostredných hrozbách, keď nie je čas na zdĺhavé riešenia, treba pristupovať k zásadným opatreniam siahajúcim aj na práva ľudí, ktorí ich ale len istý čas dokážu pod hrozbou strachu prijímať dobrovoľne. Tiež sa ukázalo, že istá forma ústupu človeka môže byť pri riešení takýchto hrozieb veľmi účinná, no vybudovaná environmentálna uvedomelosť a zodpovednosť ľudí môžu efektívnosť takýchto opatrení značne podporiť.

Záver

Rok 2019 zdynamizoval pozitívne smerovanie v oblasti boja proti environmentálnej kríze a klimatickým zmenám, pričom nárast aktivizmu predstavoval badateľný posun pre budúce riešenia týchto problémov a pre celkové možnosti úspechu v úsilí o zachovanie života na Zemi aj v budúcnosti. S masovým šírením globálnej pandémie, ktorá mimoriadnym spôsobom ochromila život ľudstva a krajín po všetkých stránkach, však toto novo nadobúdané proenvironmentálne smerovanie a aktívne environmentálne občianstvo boli na istý čas fakticky zastavené a všetky sily sa presmerovali na boj s vírusom a zavádzanie radikálnych a obmedzujúcich opatrení vlád štátov v záujme ochrany svojich obyvateľov. To všetko viedlo k dočasnému ústupu ľudí zo spoločnosti, ich maximálnemu možnému zotrúvaní vo svojich domovoch a minimalizovaniu ich vplyvov na spoločnosť a prostredie.

Výsledky ako významný pokles emisií CO₂ a NO₂ v atmosfére, ako aj výrazne čistejšie a kvalitnejšie ovzdušie, čisté vodné toky, kanály aj oceány a mnohé iné, ktoré

¹³ Viac pozri v Lovelock (2014); Sťahel (2019).

sa v dôsledku týchto opatrení dostavili za krátky čas, ľudstvo svojou aktivitou nevedelo dosiahnuť za celé roky rôznych cielených opatrení a pravidiel. Minimalizovanie pôsobenia človeka na prostredie prinieslo okamžité pozitívne dôsledky.

Všetky spomenuté pozitívne dôsledky ľudskej pasivity však boli krátkodobé. Už pri uvoľňovaní vládnych opatrení v prvej vlnе pandémie vidíme veľký nárast opätovného znečisťovania. Akonáhle kríza začala ustupovať a život sa vracal do „normálu“, prostredie sa začalo masívne znečisťovať, pričom toto znečistenie môže byť v konečnom dôsledku – v snahe krajín rozbehnúť svoje ekonomiky – ešte intenzívnejšie ako pred pandemiou. Hrozí, že ľudstvo sa vráti o mnoho rokov späť v otázkach pokroku, ktorý dosiahlo v environmentálnom občianstve a zodpovednosti smerujúcej k riešeniu environmentálnej krízy a klimatických zmien. V Spojenom Kráľovstve sa mala v Glasgowe v novembri 2020 konať pokračujúca konferencia k zmene klímy (COP26), no v kontexte globálnej pandémie, ako aj neistej možnosti v tomto období pokračovať v efektívnom a realistickom riešení danej problematiky, bola táto konferencia presunutá na rok 2021. Zatiaľ však ťažko predvídať, kedy sa bude dať naplno v týchto snahách pokračovať.

Možno súhlasiť so Sťahelom, že koncept udržateľného rozvoja je prekonaný. Koncept udržateľného ústupu si však vyžaduje ešte veľa zmien a úprav, aby mohol byť raz dlhodobo realizovateľný, pričom si však myslí, že pravdepodobnosť, že to bude demokratický proces, je minimálna (Sťahel 2019). Prvá vlna globálnej pandémie však v danom kontexte priniesla istú nádej. Rôzne kroky, ktoré boli vládami prijaté, výrazne obmedzovali ľudské práva. Hoci skutočne nemali dlhodobý charakter, ľudom sa tieto obmedzenia najmä pod vplyvom strachu darilo akceptovať. Hoci je dôvod iný, koncepcia ústupu sa v istej miere už v tomto období v jednotlivých krajinách začala zavádzať do praxe. Napriek svojej dočasnosti tento ústup človeka zaznamenal významné pozitívne dôsledky. Kríza globálnej pandémie však neohrozila globálne prežitie ľudstva a nesiachala ani na úroveň civilizácie a technologického pokroku. Preto bolo zrejmé, že po jej skončení či zmiernení sa bude život rýchlo vracieť k svojej pôvodnej dynamike. Príroda nám však ukázala, že ešte nie je neskoro a že minimalizovať ľudský vplyv na ňu je tiež cesta, ako bojovať s dôsledkami environmentálnej krízy. Preto výsledky, ktoré priniesol ľudský ústup pri redukovaní environmentálnych problémov, by mohli predstavovať správny moment na zamyslenie a novú uvedomelosť, ktorú environmentálne občianstvo so sebou nesie a ktorá súvisí s pretransformovaním činností v boji proti zmenám klímy a environmentálnej kríze do budúcnosti. Pretože tie môžu ľudstvo vystaviť hrozbe, pri ktorej už nebude nádej v podobe očkovacej vakcíny či zastavenie vzniknutého stavu. Preto podľa nášho názoru environmentálne občianstvo bude mať po globálnej pandémii veľký význam pri

formovaní nových postojov a smerovaní každodenných životov jednotlivcov a pri formovaní jednotlivých politík a ekonomík. Environmentálne občianstvo je dôležitý koncept súčasnej doby, úzko prepojený s diskurzom o dosahovaní udržateľnosti a s potrebou meniť zaužívané formy správania. Jeho realizáciu však nevyhnutne treba zabezpečiť implementáciou do vládnych politík. Cesta k tomu však nebude jednoduchá a treba zvažovať všetky dôsledky, ktoré takéto smerovanie a obmedzovanie prináša, a teda hľadať súlad medzi pozitívnymi možnosťami ochrany prostredia, ústupom človeka a zabezpečením, aby takéto opatrenia nespôsobovali kolaps ekonomického systému či prípadné sociálne nepokoje, ale naopak, aby viedli k udržateľnému ústupu a pokroku v riešení problematiky.

Literatúra

- ARISTOTELES (1979): *Etika Nikomachova*. Bratislava: Pravda.
- BARNETT, J. et al. (2005): *Environmental citizenship: literature review*. Bristol: Environment Agency.
- BELLAMY, R. (2008): *Citizenship*. New York: Oxford University Press.
- BIR, B. (2019): *Year of climate strike: Climate change protests in 2019*. [online]. Anadolu Agency. Dostupné na: <https://www.aa.com.tr/en/environment/year-of-climate-strike-climate-change-protests-in-2019/1687317> (Navštívené: 7. 4. 2020).
- CARENS, J. H. (2000): *Culture, Citizenship, and Community. A Contextual Exploration of Justice as Evenhandedness*. Oxford: Oxford University Press.
- DOBSON, A. (2007): Environmental Citizenship: Towards Sustainable Development. *Sustainable Development* 15, 276 – 285. DOI: <https://doi.org/10.1002/sd.344>
- DOBSON, A. (2010). *Environmental Citizenship and pro-environmental behavior*. London: The Sustainable Research Network.
- ENEC (2018): *Defining Environmental Citizenship* [online]. Dostupné na: <http://enec-cost.eu/our-approach/enec-environmental-citizenship/> (Navštívené: 27. 3. 2020).
- EUROPEAN COMMISSION (2019): *Special Eurobarometer 490. Climate Change. Report*. Brussels: EU.
- EUROPEAN COMMISSION (2020): *Enabling citizens to act on climate change, for sustainable development and environmental protection through education, citizen science, observation initiatives, and civic engagement*. [online]. Horizon 2020 Framework Programme. Dostupné na: <https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/portal/screen/opportunities/topic-details/lc-gd-10-3-2020> (Navštívené: 2. 4. 2020).
- ISRAEL, R. (2012): *Global Citizenship: A Path to Building Identity and Community in a Globalized World*. San Bernardino: CreateSpace Independent Publishing Platform.
- JONAS, H. (1979): *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. Frankfurt am Main: Insel Verlag.
- JONAS, H. (2011): K ontologickým základům etiky budoucnosti. Přel. P. Bláha. *Filosofický časopis*, 59 (6), 897 – 908.
- KASTORYANO, R. (2005): Citizenship, Nationhood, and Non-Territoriality: Transnational Participation in Europe. *PS – Political Science & Politics*, 38 (4), 693 – 696. DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/S1049096505050365>
- LEOPOLD, A. (1949): *A Sand County Almanac: And Sketches Here and There*. Oxford: Oxford University Press.
- LOVELOCK, J. (2014): *A Rough Ride to the Future*. New York: The Overlook Press.

- MARSHALL, T. H. (1950): *Citizenship and social class*. Cambridge: University Press.
- MEERAH, T. S., M., HALIM, L., NADESON, T. (2010): Environmental citizenship: What level of knowledge, attitude, skill and participation the students own? *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 2 (2) 715 – 5719. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.03.933> .
- MRAVCOVÁ, A. (2019): Environmental awareness and environmental citizenship dimension. *Slovak Journal of political Sciences*, 19 (2), 32 – 48. DOI: <https://doi.org/10.34135/sjps.190202>.
- MORRISON R., CHADWICK, J. (2020). Satellite images show massive reductions in air pollution over Paris, Madrid and Milan following lockdown measures to slow the spread of the deadly coronavirus in Europe. *MailOnline*. [online]. Dostupné na: <https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-8161209/Satellite-images-massive-reductions-air-pollution-European-cities.html> (Navštívené: 31. 3. 2020).
- NAESS, A. (1989): *Ecology, Community and lifestyle*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PALLET, H. (2017): Environmental citizenship. In: Richardson, D. et al. (eds.): *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment, and Technology*. New Jersey: Wiley-Blackwell.
- RUSSELL, R. (2020): *Coronavirus and climate change: A tale of two crises*. [online]. DW Press. Dostupné na: <https://www.dw.com/en/coronavirus-climate-change-pollution-environment-china-covid19-crisis/a-52647140> (Navštívené: 2. 4. 2020).
- SKOLIMOWSKI, H. (1996): Ekologická etika a posvátnosť života. In: Kohák, E. – Kolářský, R. – Míchal, I. (eds.): *Závod s časem. Texty z morální ekologie*. Praha: Torst, 135 – 152.
- SŤAHEL, R. (2015): Environmentálna zodpovednosť a environmentálna bezpečnosť. *Filozofia*, 70 (1), 1 – 12.
- SŤAHEL, R. (2018): Environmentalizmus ako politická filozofia pre 21. storočie. *Filozofia*, 73 (1), 1 – 13.
- SŤAHEL, R. (2019): Lovelockov concept udržateľného ústupu a jeho konzekvencie. *Filozofia*, 74 (5), 352 – 365. DOI: <https://doi.org/10.31577/filozofia.2019.74.5.1>.
- ŠPIRKO, D. (2011): Biocentrizmus, humanizmus, zodpovednosť. In: (*Úvahy*) *O biocentrizme a humanizme*. Zvolen: FEE TU, 12 – 19.
- ŠPIRKO, D. (2019): Zodpovednosť naplnená obavami i nádejou z budúcnosti – Jonasov a Skolimowského prínos k environmentálnemu mysleniu. *Filozofia*, 74 (5), 405 – 413. DOI: <https://doi.org/10.31577/filozofia.2019.74.5.5>.
- UNESCO (2014): *Global Citizenship Education. Preparing learners for the challenges of the 21st century*. Paris: UNESCO.
- YOUNG, L. M., COMMINS, E. (2002): *Global Citizenship: The Handbook for Primary Teaching*. Cambridge: Oxfam.

Anna Mravcová
 Poľnohospodárska univerzita v Nitre
 Fakulta ekonomiky a manažmentu
 Katedra spoločenských vied
 Trieda Andreja Hlinku 2
 949 76 Nitra
 Slovenská republika
 e-mail: mravcova.anna@uniag.sk
 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7404-5215>